

УДК 271.222(477)

Микола Рубан

ІНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ДОНЕЧЧИНІ 1920–1930 РР.

У статті здійснено спробу дослідити історичні обставини інституційного розвитку православних конфесій на теренах Донеччини у 1920–1930-х рр. Висвітлено процес розділення Православної церкви у період радянської влади на прикладі окремого регіону. Проаналізовано процес інституційного оформлення православних юрисдикцій на теренах Донбасу у міжвоєнний період.

Ключові слова: православ'я, Донеччина, розкол, Українська Соборно-Єпископська Церква (УСЄЦ), Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ).

Історія інституційних процесів у середовищі Православної Церкви на південно-східних теренах нашої держави у 20-х рр. ХХ ст. належить до найбільш суперечливих сторінок вітчизняної церковної історіографії. Тривала протидія ультраконсервативного духовенства потребам унормування внутрішнього життя Православної Церкви помножена на цільові антирелігійні заходи радянських спецслужб викликали в ній низку складних внутрішньо-інституційних процесів, які в умовах жорсткого протистояння духовенства та комуністичної влади склали основу формування взаємоворогуючих течій, й сприяли державній атеїстичній політиці. З огляду на це, особливістю релігійного життя міжвоєнного періоду в Україні стане багатоконфесійність.

Дослідженню церковно-інституційних процесів на східних теренах України присвячені численні наукові доробки низки вітчизняних істориків: А. Киридон, В. Пашенка, О. Тригуба та О. Ігнатуші. Серед російської церковної історіографії й донині чільне місце посідають глави магістерських дисертацій митрополитів-істориків Феодосія (Процюка) та Іоана (Сничева), які опосередковано подають характеристику церковних рухів в Україні у міжвоєнний період й період німецької окупації зокрема. Однак, написані ще у середині 1960-х рр. ці праці характеризуються численними неточностями та викривленнями, зумовленими почасти суб'єктивним ставленням авторів до процесу інституційного становлення Помісної Церкви в Україні.

Особливе місце у вивченні обставин формування православних конфесій на Донбасі належить монографіям А. Копила, С. Татарінова та О. Форостюка. Попри це, автори лише побіжно висвітлюють дане питання у загальному краєзнавчому контексті державно-церковних відносин в регіоні. Відсутність же загальної картини означених подій і зумовила обрання автором даної наукової теми.

Мета дослідження полягає у тому, щоби на підставі комплексного аналізу нових джерел та наукової літератури показати історичні обставини розвитку православних конфесій на теренах Донеччини у перші десятиліття радянської влади в Україні.

Революційні події 1917–1921 рр. ознаменувалися для Православної церкви в Україні суттєвою активізацією інституційних процесів у її внутрішньому середовищі. Цьому сприяло насамперед «Положення про Тимчасове Вище Церковне Управління Православної Церкви на Україні», прийняте на другій сесії Всеросійського Помісного собору РПЦ 2 січня – 7 квітня 1918 р. Цей документ канонічно окреслював широку автономію Православної Церкви у відновленій Українській державі. Окрім того вже у ході революційних подій серед православного духовенства окреслилися такі течії як автокефальна, автономна та обновленська, діяльність яких багато в чому визначила перспективу подальших інституційних перетворень православ'я в Україні.

На початку ХХ ст. територія Донбасу входила до складу Катеринославської губернії. Духовну опіку над парафіями у краєві здійснювали безпосередньо Катеринославські архіпастирі, а з утворенням окремого Таганрозького вікаріатства 1 квітня 1911 р. – їхні таганрозькі вікарії. Утім, відсутність архієрея на місці не у повній мірі задовольняла духовні потреби регіону, що у наслідок розвитку промисловості переживав активне адміністративне зростання. 5 лютого 1919 р. на цих теренах утворено окрему Донецьку губернію, ім'я якої обране завдяки річці Сіверському Дінцю. Центром новоутвореної губернії стало місто Луганськ. 15 березня 1920 р. відбулась реорганізація території губернії, до якої приєднано Маріупольський, Старобільський, Таганрозький повіти та окремі землі та волості Харківської, Катеринославської губерній і Облесті Війська Донського. 25 листопада 1920 р. губерніальний центр перенесено до Бахмуту.

Стрімкий адміністративний та економічний розвиток промислового регіону вимагав і належного інституційного розвитку форм церковного правління в губернії. Визначенням «Про вікарних єпископів» Помісного Собору РПЦ 1917–1918 рр. кількість вікарних єпископів суттєво збільшено. За поданням Катеринославського архієпископа Агапіта (Вишневського) у межах

губернії, які знаходились у його духовній юрисдикції утворено два нових вікаріатства. У 1919 р. була відновлена Маріупольська вікарна кафедра, яку очолив єпископ Андрій (Одінцов), а вже восени 1921 р. вікарна кафедра була утворена у новому губерніальному центрі – Бахмуті. 21 жовтня 1921 р. на єпископа Бахмутського був хіротонісаний архімандрит Іоанікій (Соколовський) й незабаром возведений до сану архієпископа [9, с. 114–115].

14–30 жовтня 1921 р. у Києві відбувся Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор, на якому радикальна група духовенства прихильників автокефалії та українізації Помісної Православної Церкви в Україні, не знайшовши порозуміння з Московською Патріархією, вдалась до суперечливого способу утворення ієрархії шляхом покладання рук пресвітерів та обрала митрополитом Київським протоієрея Василя Липківського – одного з найвидатніших учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Суперечливість хіротонії перших ієрархів новоутвореної Української Автокефальної Православної Церкви викликала значні суперечності у середовищі як помірковано-консервативного так і обновленського кіл православного духовенства в Україні. З огляду, на суттєве неприйняття нової ієрархії українською паствою широка підтримка УАПЦ обмежувалась переважно Київською губернією [2, с. 141].

Незначні парафії УАПЦ виникали у сільських україномовних місцевостях Донбасу й адміністративно належали до Харківсько-Слобожанської Округової Ради [7, с. 146–147]. Зокрема, активно діяли громади у Слов'янську, Костянтинівці та Дружківці. Однак, на розвиткові УАПЦ на Донбасі значною мірою позначились як відмежування від радикального автокефального осередку прихильного до українізації Катеринославського архієпископа Агапіта (Вишневського), так і відносна консервативність парафіяльного життя на Донбасі.

Улітку 1922 р. за активного сприяння органів ДПУ в середовищі українського православ'я відбулось інституційне виокремлення обновленського руху. На Донеччині його очолив колишній вікарій Катеринославської єпархії – єпископ Маріупольський Андрій (Одінцов), який під час арешту за «контрреволюційну діяльність та приховування церковних цінностей» був завербований органами ДПУ [13, с. 37–38]. Після свого звільнення за амністією ієрарх очолив новоутворену Донецьку єпархію в юрисдикції обновленської Церкви. Однак, тогочасний стан обновленської Церкви характеризувався відсутністю стабільності у її управлінні, постійним переміщенням ієрархів за місцями служіння та падінням їхнього духовного авторитету серед пастви, а отже, і попри активну підтримку ДПУ та фактичну ліквідацію організованого церковного управління Катеринославської єпархії, розвиток обновленського руху на Донбасі був вкрай повільним.

Тим часом Бахмутський архієпископ Іоанікій (Соколовський) після свого звільнення очолив боротьбу з обновленцями у Катеринославській єпархії. 25 березня 1924 р. з огляду на адміністративне заслання патріаршого екзарха в Україні митрополита Михаїла (Єрмакова) та відсутність організованого церковного управління у республіці Патріарх Тихон призначив архієпископа Іоанікія виконуючим обов'язки екзарха України з наданням останньому широких повноважень для виконання «церковно-суспільної роботи» включно до організації Собору (Синоду) православних єпископів України [10, с. 658]. Місцем перебування Іоанікія стала столиця УСРР – Харків. У 1924 р. задля здійснення архіпастирської опіки православних парафій на Донбасі архієпископ Іоанікій ініціював архієрейську хіротонію намісника Самарського монастиря архімандрита Іоасафа (Попова) на єпископа Бахмутського та Донецького [17].

Однак, незабаром стався гострий конфлікт Іоанікія з парафіяльною радою Благовіщенського кафедрального собору, у результаті якого представники парафіяльної ради звернулись до Патріарха Тихона з категоричною вимогою зміщення Іоанікія з харківської кафедри. І вже 8 вересня 1924 р., за вимогою представників делегації церковної ради у складі П. Телятникова та В. Тищенко [8, с. 61], Іоанікій був переведений до Омська, утім, не підкорившись патріаршому розпорядженню, ієрарх продовжував автономно здійснювати керівництво Харківською та Катеринославською єпархіями. Слід відзначити, що попри загострення конфлікту Іоанікія з Патріархією позиції ієрарха не були серйозно порушені. Зокрема, його тогочасні архіпастирські візити до найбільших міст Донбасу (Бахмут, Луганськ) неабияк засвідчили авторитет знаного архієрея [13, с. 135].

Без перебільшення ключовим для Українського Православ'я став 1925 р. Активізації церковно-інституційних процесів у цей час сприяла нова адміністративна реформа УСРР, у результаті якої губерніальний поділ республіки був змінений на округовий. Відповідно до нової реформи у червні 1925 р. Священний Синод Української Синодальної (обновленської) Церкви ініціював реорганізацію мережі єпархіальних управлінь. У результаті цього утворено 36 єпархій у відповідних межах територіальних округ. Таким чином, Донецька єпархія була розділена на окремі Артемівську (Бахмутську), Луганську, Сталінську, Старобільську та Маріупольську [3, с. 185–186].

Того ж року свого інституційного оформлення досяг поміркований автокефальний рух у середовищі Українського екзархату РПЦ. Ініціативна група ієрархів на чолі з архієпископом Іоанікієм (Соколовським) та за участі єпископів Павла (Погорілка), Феофіла (Булдовського), Сергія

(Лабунцева) та Сергія (Іваницького) скликала архієрейський Собор у м. Лубни 4–5 червня 1925 р. На Лубенському Соборі утворено новий колегіальний орган управління Православної Церкви в Україні – Собор єпископів України, який користуючись широкою підтримкою ДПУ проголосив лояльність до радянської влади. Діяльність Собору проходила в загальній тенденції тогочасної державної політики українізації. Головними принципами його діяльності були прагнення канонічної автокефалії Української православної церкви та поміркована українізація її внутрішньопарафіяльного життя. Попри це, переважна більшість українських ієрархів не визнала юрисдикції Собору Єпископів, а отже, Українську Церкву спіткало чергове розділення.

Вже на архієрейському Лубенському Соборі відбувся розрив стосунків архієпископа Іоанікія з єпископом Іоасафом, який під впливом агітації консервативного духовенства залишив Собор під час роботи [13, с. 136]. Єпископ Іоасаф вийшов на спокій, оселившись у Новомосковську. Активна пропаганда представників як консервативного, так і обновленського духовенства послабили позиції Іоанікія у Катеринославі, однак про свою готовність прийняти ієрарха проголосили Бахмутський та Луганський окружні з'їзди духовенства [13, с. 140; 16, с. 113]. Отже, вже восени 1925 р. у цих містах розпочалось оформлення окружних єпархіальних управлінь Соборно-Єпископської Церкви. Однак, на Донбасі архієпископ Іоанікій не залишився і здійснював архіпастирську опіку Бахмутського краю, перебуваючи у Харкові.

У середині 1920-х рр. Донеччина стала осередком міжконфесійного протистояння Синодальної (обновленської), Соборно-Єпископської та Патріаршої Церков. У 1926 р. на Артемівську (Бахмутську) кафедру був призначений один з найвидатніших діячів українського обновленства єпископ Іоаким (Пухальський) – секретар Священного Синоду УСЦ [12]. Не втратив свого впливу й архієпископ Іоанікій, однак вже у 1927 р. останній був переведений до Ульяновська (Симбірська), і парафії УСЦ на Донбасі зосередилися в юрисдикції архієпископа Луганського та Донецького Августина (Вербицького) [16, с. 87].

Тим часом, з проголошенням 29 липня 1927 р. Декларації заступника патріаршого місцєблюстителя митрополита Сергія (Страгородського) про лояльність до радянської влади у середовищі Патріаршої Церкви виникла перспектива виокремлення «правої опозиції», яку очолив Петроградський митрополит Йосиф (Петрових). На Донбасі катакомбні общини Істинно-Православної Церкви перебували у юрисдикції єпископів Старобільського Павла (Кратирова) та Бахмутського Іоасафа (Попова) [12]. Катакомбна Церква об'єднала довкола себе широкі кола чернецтва з закритих на початку 1920-х рр. монастирів. Представники цієї течії проводили широку агітацію серед селян, застерігаючи їх щодо вступу до колгоспів та поширюючи антирадянські, есхатологічні заклики.

На початку 1930 рр. активними заходами радянської влади церковно-інституційні процеси на Донбасі суттєво уповільнилися. Внаслідок конфлікту ієрархії УСЦ з московським обновленським Синодом була фактично скасована автокефалія українських обновленців і нечисленні обновленські парафії, що вистояли під час активної хвилі закриття храмів, перейшли у пряме підпорядкування Першої ієрарха обновленських Церков у СРСР митрополита Олександра Введенського. Майже цілковито була знищена ієрархія Української Автокефальної Православної Церкви. Відносний успіх мала УСЦ. По смерті архієпископа Августина (Вербицького) Лугансько-Донецьку єпархію очолив особисто голова Собору Єпископів України митрополит Феоділ (Булдовський). Однак, сподівання ієрарха на стабілізацію УСЦ хоча б на Донбасі з прийняттям Конституції СРСР в грудні 1936 р., що гарантувала релігійну свободу, не справдилися.

Отже, історичний аналіз доводить, що процеси інституційного розвитку Православної Церкви на Донеччині відбувалися в умовах складного церковно-державного протистояння, й виникнення на його тлі низки інституційних розколів всередині самої Церкви. Усе це призвело до суттєвого послаблення позицій Патріаршої Церкви та поступової актуалізації Церков переважно автокефальної спрямованості. З одного боку цей процес сприяв відродженню національної духовної традиції, пошуку шляхів оновлення релігійного життя громад, й переорієнтації церковної ідеології з-під самодержавного впливу до дійсних основ християнства. Однак, з іншого боку, в ході міжконфесійного протистояння виявилися негативні риси більшості тогочасних ієрархів, які активно застосовували практику доносів та ворожнечі у боротьбі за парафії, чим у свою чергу, підірвали свій авторитет у суспільстві. Складною проблемою також виявилось актуалізація нових богослужбових принципів, що проявилось у негативному ставленні частини духовенства та мирян до впровадження в ужитку української та російської мов. До того ж, попри активність церковно-інституційних процесів на Донбасі у міжвоєнний період заходами атеїстичного тоталітарного режиму цілковито знищено організовану форму розділеної Православної церкви.

Список використаних джерел

1. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти, 1917–1943 / Сост. М.Е. Губонин. – М., 1994. – 1063 с.
2. Власовський І.Ф. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4 т. 5 кн. / І.Ф. Власовський – К., 1998. – Том IV. Ч.1. – 384 с.
3. Жилюк С.І. Обновленська Церква в Україні (1922–1928) / С.І. Жилюк. – Р., 2002. – 384 с.
4. Копыл А. Г. Из истории храмов Бахмута / А. Г.Копыл. – Артемовск, 1993. – 49 с.
5. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1880–1990-ті роки / Г. Куромія [пер. з англ. Г. Кьоран; В. Агеєв; передм. Г. Немирї]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.
6. Лубенський раскол и «иоаникиевщина» в документах Патриаршей канцелярии // Вестник церковной истории. – № 1 (9). – 2008. – С. 56–84.
7. Майстренко В.С. Українська Автокефальна Православна Церква в історії Слобожанщини та Донбасу (1926–1930 рр.) / Майстренко В.С., Корнев О.В. // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Сер.: Історія. – 2008. – № 816. – С. 145–159.
8. Матвеенко М. П., прот. История Харьковской епархии (1850–1988) / М.П., прот. Матвеенко. – Х., Б.и., 1999. – 225 с.
9. Никитин Д.Н. Иоанникий (Соколовский) / Д.Н. Никитин // Православная энциклопедия в 39 т. – М., 2010. – Т. 25. – С. 114–115.
10. Следственное дело Патриарха Тихона: Сб. док. по материалам ЦА ФСБ РФ. – М., 2000. – 1016 + 32 с. илл.
11. Татаринов С. Й. Православ'я Бахмутського краю – погляд крізь століття. Історичний нарис / С.Й.Татаринов, Н.О. Тугова. – Артемівськ, 2009. – 124 с.
12. Татаринов С. Й. Православна Церква на Донеччині (XVIII–XX століття) / С.Й. Татаринов, Н.О. Тугова. – Донецьк, 2014. – 165 с.
13. Тригуб О. П. Розкол Російської Православної Церкви в Україні (1922–39 рр.): Між Державним Політичним Управлінням та реформацією. Монографія / О. П. Тригуб. – Миколаїв, 2009. – 300 с.
14. Феодосий (Процюк), митр. Обособленные движения в православной Церкви на Украине (1917–1943) / (Процюк), митр Феодосий. – М., 2004. – 635 с.
15. Форостюк О. Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917–1988 гг.) / О. Д. Форостюк. – Л., 1999. – 120 с.
16. Форостюк О. Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917–1941 роках (на матеріалі Донецького регіону): монографія / О. Д. Форостюк. – Л.: РВВ ЛІВС, 2000. – 151 с.
17. Шкаровский М. В. Иоасаф (Попов) / М. В. Шкаровский // Православная энциклопедия в 39 т. – М., 2010. – Т. 25. – С. 204.

Николай Рубан**ИНСТИТУЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ
НА ДОНЕТЧИНЕ 1920–1930 ГГ.**

В статье предпринята попытка исследовать исторические обстоятельства институционального развития православных конфессий на территории Донецкой области в 1920–1930-х гг. Освещен процесс разделения Православной церкви в период советской власти на примере отдельного региона. Проанализирован процесс институционального оформления православных юрисдикций на территории Донбасса в межвоенный период.

Ключевые слова: православие, Донецкая область, раскол, Украинская Соборно-Епископская Церковь (УСЕЦ), Украинская Автокефальная Православная Церковь (УАПЦ).

Mykola Ruban**THE INSTITUTIONAL DEVELOPMENT OF THE ORTHODOX CHURCH IN DONETSK
REGION 1920–1930**

The article attempts to explore the historical circumstances of the institutional development of the Orthodox denominations in the territory of Donetsk region in 1920–1930's . It's shown the process of separation of the Orthodox Church in the Soviet period on the example of a certain region. It's analyzed the process of the institutional figuration of Orthodox jurisdictions in the territory of Donbass region in the interwar period.

Key words: Orthodox, Donetsk region, split, Ukrainian-Conciliar Episcopal Church (UCEC), Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC).